



RAQAMLI IQTISODIYOT SHAROITIDA SOLIQ INTIZOMI VA TADBIRKORLIK SUBYEKTLARINI REYTING ASOSIDA RAG‘BATLANTIRISH MEXANIZMLARI

Abdullayev Zafarbek Safibullayevich¹, Abdullabekova Nailaxon G‘ofurjon qizi²

¹Namangan davlat universiteti Iqtisodiyot fakulteti “Menejment” kafedrasi dotsenti v.b., DSc

²Namangan davlat universiteti “Menejment” kafedrasi “Turizm va mehmondo‘stlik” ta’lim yo‘nalishi 1-kurs magistranti

¹E-mail: zafarbek.abdullayev555@gmail.com, ²E-mail: abdullabekova202n@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq ma’muriyatchiligini modernizatsiya qilishning dolzarb masalalari tadqiq etilgan. Raqamli texnologiyalar, xususan Big Data, blokcheyn va sun’iy intellektning soliq intizomini kuchaytirish, soliq ma’lumotlarining shaffofligini ta’minlash hamda yashirin iqtisodiyot ulushini qisqartirishdagi o‘rni tahlil qilingan. Elektron tijorat, onlayn xizmatlar va kriptο-aktivlar bilan bog‘liq operatsiyalar an’anaviy soliqqa tortish mexanizmlarini murakkablashtirayotgani asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: raqamli iqtisodiyot, soliq ma’muriyatchiligi, soliq intizomi, blokcheyn texnologiyasi, Big Data tahlili, sun’iy intellekt, yashirin iqtisodiyot, barqarorlik reytingi, tadbirkorlik subyektlari.

KIRISH

Raqamli iqtisodiyot tez sur’atlarda rivojlanayotgani sababli soliqlarni nazorat qilishning an’anaviy usullari barcha jarayonlarni to‘liq qamrab ololmayapti. Ayniqsa, transchegaraviy elektron operatsiyalar va kriptο-aktivlar bilan bog‘liq bitimlar soliq ma’lumotlarining shaffofligini pasaytiradi, bu esa ayrim daromadlarning yashirin qolishiga olib keladi. Natijada yashirin iqtisodiyot ulushi ortishi va davlat byudjeti daromadlari kamayishi xavfi kuchayadi. Shu sharoitda soliq ma’muriyatchiligini zamonaviylashtirish zarur bo‘lib, bunda Big Data, blokcheyn va sun’iy intellekt kabi raqamli texnologiyalar soliq intizomini kuchaytirish hamda nazorat samaradorligini oshirishning muhim vositasi sifatida qaralmoqda.

Jahon iqtisodiyotida sanoat transformatsiyasi jarayonlarini jadallashtirish orqali mintaqalarning barqaror iqtisodiy o‘rinishiga erishish tendensiyasi kuchayib bormoqda. Ayniqsa, so‘nggi yillarda rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o‘rinish mintaqalarda erkin iqtisodiy zonalar va kichik sanoat zonalarini tashkil etish hisobiga ta’minlanmoqda. Xususan, “...dunyoda 5300 dan ortiq erkin iqtisodiy zonalar mavjud bo‘lib, ularning 1000 dan ortig‘i so‘nggi besh yil ichida tashkil etilgan, shundan 4000 tasi Osiyo mamlakatlariga to‘g‘ri keladi²²⁸.”

Raqamli iqtisodiyotning kengayishi biznes yuritish shakllarini tubdan o‘zgartirib, soliqqa tortish tizimini ham yangi sharoitga moslashtirish zaruratini kuchaytirmoqda. Raqamli iqtisodiyot tajribasi shuni ko‘rsatadiki, innovatsiyalar va biznes jarayonlarining raqamli shaklga o‘tishi soliqqa tortish tizimini doimiy ravishda moslashtirib borishni talab qiladi.

METODOLOGIYA

Tadqiqotda kompleks yondashuv qo‘llanilib, nazariy va empirik tahlil usullari uyg‘unlashtirildi. Nazariy qismda raqamli iqtisodiyot, soliq intizomi va soliq ma’muriyatchiligiga oid mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlar, xalqaro tashkilotlar hisobotlari hamda normativ-huquqiy hujjatlar tizimli tahlil qilindi.

Empirik tadqiqotda quyidagi usullardan foydalanildi:

²²⁸ Hasan Abulkosimov, Feruza Murodxo‘jayeva, Региональные особенности процесса трансформации промышленности Наманганской области. // J.Ta’lim tizimida ijtimoiy gumanitar fanlar. ISSN 2|8t-7286.21-2023. 157-163 betlar

- **taqqoslama tahlil** - reyting asosida rag'batlantirish mexanizmlarining xorijiy va milliy tajribasini solishtirish uchun;
- **institutsional tahlil** - O'zbekistonda joriy etilgan "barqarorlik reytingi" tizimining huquqiy va tashkiliy mexanizmlarini baholash uchun;
- **strukturaviy tahlil** - raqamli soliq ma'muriyatchiligiga ta'sir etuvchi omillarni tizimlashtirish uchun;
- **mantiqiy umumlashtirish** - tadqiqot natijalari asosida ilmiy xulosalar chiqarish uchun.

Axborot bazasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi, Savdo-sanoat palatasi, ochiq statistik ma'lumotlar hamda OECD va Jahon banki hisobotlari ma'lumotlaridan foydalanildi.

NATIJALAR

Tadbirkorlik faoliyati onlayn platformalar, elektron savdo maydonchalari va masofaviy xizmatlar orqali kengaygani sari an'anaviy soliqqa tortish usullari ayrim operatsiyalarni to'liq qamrab ola olmaydi. Xususan, elektron tijorat, onlayn xizmatlar hamda kripto-aktivlar bilan bog'liq bitimlar soliq bazasini aniqlash, soliq tushumlarini prognoz qilish va undirish jarayonlarini murakkablashtiradi. Shu sababli soliq qonunchiligini raqamli muhitga mos yangilash, ma'lumotlar almashuvining shaffofligini kuchaytirish va real vaqt rejimida monitoring mexanizmlarini joriy etish dolzarb vazifa hisoblanadi. Tadqiqotlarda ham davlat daromadlarining barqarorligini ta'minlash uchun raqamli tranzaksiyalar va xizmatlar bo'yicha soliqlarni samarali undirish mexanizmlarini takomillashtirish zarurligi alohida ta'kidlanadi.

Mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, bu qonuniyat mintaqalarga ham tegishli. Sanoat korxonalarini joylashtirish va rivojlantirishdagi nomutanosibliklar natijasida Namangan viloyati yalpi sanoat mahsulotlarining 40,4 foizi Namangan shahriga, 17 foizi To'raqo'rg'on, 6,3 foizi Uchqo'rg'on, 5,2 foizi Chust, 4 foizi Kosonsoy, 2,3 foizi Chortoq, 2 foizi Yangiqo'rg'on, tumanlari hissasiga to'g'ri kelmoqda²²⁹.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli texnologiyalar asosida modernizatsiya qilingan soliq ma'muriyatchiligi soliq intizomini kuchaytirishda muhim rol o'ynaydi. Xususan, Big Data va sun'iy intellekt texnologiyalari yordamida soliq to'lovchilarning moliyaviy xatti-harakatlarini riskka asoslangan tarzda baholash imkoniyati kengaymoqda.

O'zbekistonda joriy etilgan "barqarorlik reytingi" tizimi tadbirkorlik subyektlarini soliq majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishga rag'batlantiruvchi samarali mexanizm ekanligi aniqlandi. Yuqori reytingga ega subyektlar uchun soliq tekshiruvlarining cheklanishi, QQS ortiqcha to'lovlarining tezkor qaytarilishi va preferensiyalarning berilishi ixtiyoriy soliq intizomini mustahkamlashga xizmat qilmoqda.

O'zbekistonda blokcheyn va boshqa raqamli texnologiyalarni iqtisodiyotga keng joriy etish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 3-iyulda "O'zbekiston Respublikasida raqamli iqtisodiyotni va kripto-aktivlar aylanmasi sohasini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3832 sonli Qarorlaridir. Blokcheyn texnologiyasi ma'lumotlarni taqsimlangan reyestr asosida saqlash va qayta ishlash imkonini berib, soliq ma'lumotlarining ishonchliligi hamda o'zgarmasligini kuchaytiradi. Natijada soliq ma'lumotlari bilan ishlashda shaffoflik oshadi, manipulyatsiya va yashirish xavfi kamayadi, ayrim jarayonlarni real vaqt rejimida kuzatish imkoniyati kengayadi. Raqamli iqtisodiyot sharoitida operatsiyalar hajmi va tezligi ortib borayotgani sabab an'anaviy nazorat usullari yetarli bo'lmay qolishi mumkin. Shu nuqtai nazardan blokcheynni soliq ma'muriyatchiligiga tatbiq etish nazorat samaradorligini oshirishning istiqbolli yo'nalishi hisoblanadi. Shuningdek, Big Data tahlili va sun'iy intellekt algoritmlari yordamida soliq to'lovchilarning moliyaviy xatti-harakatlarini riskga

²²⁹ Hasan Abulqosimov, Feruza Murodxo'jayeva. Namangan viloyatida mahalliy sanoatni oqilona joylashtirish asosida rivojlantirish yo'nalishlari. "Hududiy rivojlanish: tendentsiyalar, xatarlar va strategiyalar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 2024-yil, 10-fevral. 105-110-betlar

asoslangan tarzda baholash, shubhali operatsiyalarni erta aniqlash va ixtiyoriy soliq intizomini mustahkamlash mumkin. Umuman olganda, raqamli texnologiyalar bilan modernizatsiya qilingan soliq tizimi byudjet daromadlarini barqaror rejalashtirish va yig'im darajasini oshirishga xizmat qiladi.

MUHOKAMA

Olingan natijalar xalqaro tadqiqotlar xulosalari bilan uyg'un ekanligini ko'rsatadi. Xususan, OECD (2020) va IMF (2021) hisobotlarida ta'kidlanganidek, reyting va rag'batlantirish mexanizmlariga asoslangan soliq siyosati majburiy nazoratdan ko'ra samaraliroq hisoblanadi. O'zbekiston tajribasi ham soliq ma'muriyatchiligida "jazolash"dan ko'ra "rag'batlantirish" tamoyilining ustunligini tasdiqlaydi. Raqamli texnologiyalar asosida soliq ma'muriyatchiligini takomillashtirishda nafaqat texnologik imkoniyatlar, balki institutsional, kadrlar salohiyati va xalqaro tajriba omillarini ham inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtai nazardan, raqamli soliq boshqaruvini joriy etishda hisobga olinishi lozim bo'lgan qo'shimcha omillarni tizimli tarzda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Jadval 1

Raqamli soliq ma'muriyatchiligini rivojlantirishda qo'shimcha omillar

Yo'nalish	Mazmuni	Soliq tizimiga ta'siri
Raqamli soliq madaniyati	Soliq to'lovchilarning raqamli savodxonligi va onlayn platformalardan foydalanish ko'nikmalari	Ixtiyoriy soliq intizomini kuchaytiradi, xatolar va qoidabuzarliklarni kamaytiradi
Kadrlar salohiyati	Soliq organlari xodimlarining IT va data-tahlil bo'yicha malakasi	Raqamli texnologiyalardan samarali foydalanish imkonini oshiradi
Kiberxavfsizlik	Soliq ma'lumotlarini himoyalash, ma'lumotlar sizib chiqishining oldini olish	Soliq tizimiga ishonchni mustahkamlaydi
Xalqaro axborot almashinuvi	Transchegaraviy daromadlar bo'yicha soliq ma'lumotlari almashuvi	Soliq bazasining yashirilishini qisqartiradi
Raqamli soliq etikasi	Sun'iy intellekt qarorlarining adolatligi va shaffofligi	Soliq to'lovchilarning noroziligini kamaytiradi
Normativ moslashuvchanlik	Tez o'zgaruvchi raqamli biznes modellariga mos huquqiy baza	Soliq qonunchiligining dolzarbligini saqlab qoladi

Keltirilgan omillar shuni ko'rsatadiki, raqamli soliq ma'muriyatchiligini samarali tashkil etish faqat texnologiyalarni joriy etish bilan cheklanib qolmasdan, balki inson kapitali, institutsional muhit va xalqaro hamkorlikni uyg'unlashtirishni talab etadi. Ushbu yondashuv soliq tizimining uzoq muddatli barqarorligini ta'minlash hamda raqamli iqtisodiyot sharoitida byudjet tushumlarini ishonchli shakllantirishga xizmat qiladi.

Raqamli islohotlar sharoitida soliq intizomini kuchaytirish va ixtiyoriy rioya qilishni rag'batlantirish maqsadida O'zbekistonda yangi normativ-huquqiy mexanizmlar joriy etilmoqda. Xususan, 2024-yil 23-yanvardagi PQ-39-son Prezident qaroriga muvofiq tadbirkorlik subyektlari uchun "barqarorlik reytingi" tizimi amaliyotga kiritildi. Mazkur hujjatda soliq va boshqa majburiy to'lovlarni o'z vaqtida hamda to'liq bajarayotgan, qonunchilik talablariga rioya qilayotgan tadbirkorlik subyektlari uchun qulay shart-sharoitlar yaratish va ularni rag'batlantirish asosiy

yo'nalish sifatida belgilangan²³⁰. Reyting tizimi tadbirkorlik subyektlarini yuqori, o'rta, qoniqarli va quyi toifalarga ajratishni nazarda tutib, amaliyotda "AAA, AA, A ... D" kabi kategoriyalar orqali ifodalanadi. Reyting ko'rsatkichlari idoralararo axborot almashinuvi asosida "Tadbirkorlarning barqarorlik reytingi" elektron platformasida avtomatik shakllantiriladi hamda Savdo-sanoat palatasining rasmiy manbalarida e'lon qilinadi. Shu tariqa, raqamli iqtisodiyot reytingni shakllantirish, yangilash va ochiqlash jarayonlarini onlayn muhitda tezkor va shaffof tarzda amalga oshirish imkonini beradi.

Barqarorlik reytingi tizimida yuqori toifaga kirgan tadbirkorlik subyektlari uchun aniq rag'batlantirish choralari belgilangan. Xususan, "AAA" toifasidagi subyektlar faoliyatida soliq tekshiruvlari o'tkazilmaydi (faqat jinoyat ishi doirasidagi holatlar bundan mustasno). Shuningdek, QQS bo'yicha ortiqcha to'lovlar "AAA" toifadagi tadbirkorlarga 1 kun ichida va qo'shimcha tekshiruvlarsiz qaytarib berilishi nazarda tutiladi. Boshqa yuqori toifalar uchun ham yengilliklar mavjud. Masalan, "A" va undan yuqori reytingga ega subyektlarga ortiqcha to'langan soliqlar 3 kun ichida qaytarilishi, "BBB" va undan yuqori toifadagi korxonalarga esa import va realizatsiya jarayonida to'langan QQS summalarini o'zaro hisobga olish imkoniyati berilishi ko'zda tutilgan.

Ushbu yondashuv soliq ma'murchiligida "faqat tekshiruv"ga tayanishdan ko'ra, halol va intizomli tadbirkorni rag'batlantirish tamoyilini kuchaytiradi. Natijada tadbirkorlar uchun "qoidaga rioya qilsang - tezkor va qulay xizmat olasan" degan mantiq ishlaydi. Shuningdek, ayrim normativ hujjatlar asosida subsidiya, imtiyoz va preferensiyalar reyting darajasiga bog'langan holda taqsimlanishi belgilangan bo'lib, bu mexanizm soliq majburiyatlarini o'z vaqtida bajarishni iqtisodiy jihatdan manfaatli qiladi.

So'nggi yillarda rivojlanayotgan mamlakatlarda iqtisodiy o'sish mintaqalarda erkin iqtisodiy zonalar tashkil etish va barcha sohalarida klasterlardan oqilona foydalangan holda ishlab chiqarish kuchlarini optimal joylashtirish hamda sanoat tarmoqlarini samarali transformasiyalash orqali ta'minlanmoqda²³¹.

Reyting tizimining samaradorligi uning raqamli boshqaruviga bog'liq. Baholash jarayonlari turli idoralar axborot tizimlaridagi ma'lumotlar bilan integratsiya qilinishi va natijalar elektron platformada avtomatik shakllantiriladi. Amaliy jihatdan bu, bir tomondan, subyektning shaxsiy kabinetida reyting mezonlari va ballarini ko'rish, ikkinchi tomondan esa davlat organlari o'rtasida ma'lumot almashinuvi orqali baholashning tezkorligi va shaffofligini oshirishni anglatadi.

XULOSA

Raqamli iqtisodiyot sharoitida soliq intizomini mustahkamlash va tadbirkorlik subyektlarini rag'batlantirish bo'yicha O'zbekistonda yangi yondashuvlar amaliyotga joriy etilmoqda. Blokcheyn, Big Data tahlili va onlayn platformalar kabi texnologiyalar soliq ma'lumotlarining shaffofligini oshirish, nazorat jarayonlarini tezkorlashtirish hamda riskka asoslangan tahlil orqali soliq ma'muriyatchiligi samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, "barqarorlik reytingi" kabi tizimlar intizomli tadbirkorlarni rag'batlantirish orqali ixtiyoriy soliq intizomini kuchaytiradi. Yuqori reytingga ega subyektlar uchun imtiyozlar va soddalashtirilgan tartiblar qo'llanishi ularda soliq majburiyatlarini o'z vaqtida va to'liq bajarishga iqtisodiy manfaatdorlikni oshiradi. Natijada, bunday yondashuv raqamli muhitda biznes faolligini barqarorlashtirish, yashirin iqtisodiyot omillarini qisqartirish hamda byudjet tushumlarining barqarorligini mustahkamlashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

²³⁰ Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 23.01.2024 yildagi PQ-39-son, <https://lex.uz/docs/-6773342>

²³¹ Hasan Abulkosimov, Feruza Murodxo'jayeva. Namangan viloyati sanoatini transformatsiyalash jarayonlarining mintaqaviy xususiyatlari. J.Iqtisod va moliya. Экономика и финансы ilmiy-amaliy jurnal. №1(161), 2023, 2-7-betlar



FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. Hasan Abulkosimov, Feruza Murodxo'jayeva. Региональные особенности процесса трансформации промышленности Наманганской области. // J.Ta'lim tizimida ijtimoiy gumanitar fanlar. ISSN 2187-7286.21-2023. 157-163 betlar
2. OECD. *Tax Administration 3.0: The Digital Transformation of Tax Administration*. Paris, 2020
3. Hasan Abulkosimov, Feruza Murodxo'jayeva. Namangan viloyatida mahalliy sanoatni oqilona joylashtirish asosida rivojlantirish yo'nalishlari. "Hududiy rivojlanish: tendentsiyalar, xatarlar va strategiyalar" mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 2024-yil, 10-fevral. 105-110-betlar
4. World Bank. *Digital Economy for Development*. Washington, 2022
5. Tadbirkorlik subyektlarining barqarorlik reytingini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 23.01.2024 yildagi PQ-39-son, <https://lex.uz/docs/-6773342>
6. IMF. *Digitalization and Tax Compliance*. Washington, 2021
7. Hasan Abulkosimov, Feruza Murodxo'jayeva. Namangan viloyati sanoatini transformatsiyalash jarayonlarining mintaqaviy xususiyatlari. J.Iqtisod va moliya. Экономика и финансы ilmiy-amaliy jurnal. №1(161), 2023, 2-7-betlar